

Akkerman, Klaas. *Van haarnaald tot pereboom, van feronnière tot stiftje. De voorhoofds-sieraden van de Noordhollandse klederdracht en hun oorsprong.* – Antiek 22 nr. 4 (1987) p. 210-226; 33 ill.

De auteur heeft geprobeerd de oorsprong van de tot aan het begin van deze eeuw in Noord-Holland voorkomende voorhoofdsieraden te traceren. De conclusie dat veel van deze sieraden in de zeventiende eeuw door het stedelijk patriciaat geïntroduceerd zijn, is niet opzienbarend. Dit neemt niet weg dat door de precisie waarmee de ontwikkeling van de sieraden wordt gevolgd en door de aandacht die aan hun geografische en sociale context wordt geschonken dit artikel een waardevolle bijdrage aan het sieradenonderzoek levert. De auteur heeft hierbij gebruik gemaakt van een grote hoeveelheid uiteenlopende bronnen: naast afbeeldingen ook boedelinventarissen, rekeningen, veilingcatalogi en zelfs vermeldingen in zeventiende-eeuwse kranten van gestolen sieraden.

Belasco, Warren J. *Ethnic fast foods: the corporate melting pot.* — Food and foodways 2 nr.1 (1987) p. 1-30.

Het toenemende verzet van diverse groepen tegen de eis om op te gaan in, en één te worden met de ‘melting pot’ die het kenmerk zou zijn van de Amerikaanse samenleving, uitte zich in de jaren zeventig op voedingsgebied in onvrede met de groeiende betekenis van industrieel bereid voedsel waarin nauwelijks rekening gehouden werd met regionale of groepsgebonden verlangens. Dit verzet, evenals verscheidene andere ontwikkelingen – zoals de toename van het aantal tweeverdienershuishoudens, de invloed van toerisme en massamedia en het inspele van de industrie op de nieuwe consumptiewensen –, hebben geleid tot een overweldigende vraag naar etnisch voedsel. De voedingsindustrie heeft hierop gereageerd met het aanbod van een uitgebreid assortiment producten uit diverse culturen, in verschillende smaken, prijsklassen en stadia van bewerking. Veel kant en klare, van oorsprong etnische producten, waarmee men aanvankelijk zijn verzet tegen de overheersende cultuur kon uitdrukken, zijn de weg gevolgd van de hamburger en de patates frites en zijn opgegaan in een internationaal georiënteerd voedingspatroon.

Bimmer, Andreas C. *Neue Aufgaben der volkskundlichen Regionalforschung in Hessen im Anschluß an Raumplanung und Gebietsreform.* – Jahrbuch für Volkskunde und Kulturgeschichte 30 (1987) p. 178-184.

De volkskunde in Duitsland is zich, ondanks de kritiek op de bruikbaarheid van het begrip regio, de laatste jaren weer meer gaan richten op de bestudering van de regionale culturen. Factoren die na de Tweede Wereldoorlog grote invloed op de lokale en regionale cultuur hebben uitgeoefend zijn: de samenvoeging van gemeenten en de centralisering van het onderwijs. Als belangrijkste thema's in het regionale volkskunde-onderzoek ziet Bimmer ener-

zijds het folklorisme, anderzijds de culturele uitingsvormen van het verzet tegen het proces van schaalvergroting.

Blécourt, Willem de. *Undersyk nei tsjoenderij yn Fryslân. Beskriuwing en evaluaasje fan ûndersyk nei tsjoenderij yn de sechstjinde oant en mei de achttjinde ieu.* – It Beaken 49 nr. 2 (1987) p. 105-120.

De Blécourt geeft een overzicht van de in juridische, kerkelijke en andere bronnen voorkomende gevallen van 'toverij' (met inbegrip van duivelbannerij, waarzeggerij, kwakzalverij en het bezweren van geesten) in Friesland in de periode 1500-1800 en wijst op enkele nog niet systematisch geëxploreerde bronnen.

Brouwer, Han. *Leescultuur in Zwolle: boekaanschaf en boekgebruik (1777-1854). Schets van een onderzoeksproject.* – Zwols historisch jaarboek 1987, p. 47-73; 5 ill.

Om het boekenbezit in het verleden te achterhalen vormen boedelinventarissen een belangrijke bron. Een nadeel daarvan is echter dat goedkopere boeken niet of slechts globaal vermeld worden en dat de inventarissen een momentopname zijn. Een bron die deze gebreken niet kent zijn klantenboeken van boekhandels. Van drie Zwolse boekhandels is deze administratie bewaard gebleven uit een aantal jaren van de achttiende en negentiende eeuw. Voor zijn onderzoek naar de leescultuur in Zwolle wil de auteur voor de jaren 1777-1791 en 1846-1854 nagaan wie kopers van boeken zijn geweest en welke boeken zij hebben gekocht. Aan de hand van deze gegevens hoopt hij een beeld te kunnen geven van de rol die het bezit van boeken vervulde in het culturele leven. In deze eerste presentatie van zijn onderzoek geeft hij voorbeelden van de boek aankopen van een tiental Zwollenaren uit verschillende sociale lagen.

Dame, Vincent. *Palmpasenopectochten in Nederland anno 1985.* – Volkscultuur 3 nr. 2 (1986) p. 8-22; 6 foto's, 1 krt.

Inventarisatie van de intensiteit en de wijze van openbare palmpasenviering in een groot aantal plaatsen, gebaseerd op gegevens uit dag- en weekbladen, buurtkrantjes e.d.

Dankers, Joost. *'Van Adolf Kolpings trouwe zonen!' De St. Jozefs Gezellen Vereniging in Nederland: van handwerkersvereniging tot jeugdorganisatie, 1868-1942.* – Archief voor de geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland 29 nr. 1 (1987) p. 11-51.

Om jonge ongehuwde katholieke ambachtslieden te beschermen tegen de invloeden van de moderne samenleving werd in 1868 in Amsterdam naar Duits voorbeeld de St. Jozefs Gezellenvereniging opgericht. In de jaren dertig waren er ongeveer 120 Gezellenverenigingen met ruim 11.000 leden, afkomstig uit verschillende beroepsgroepen. De verenigingen bestonden vrijwel alleen in het bisdom Haarlem. In 1942 werden ze door de Duitsers ontbonden en na de oorlog niet heropgericht. Een van de belangrijkste doelstellingen van de verenigingen was het bieden van gepast vermaak aan de leden. Vooral na de eerste wereldoorlog werden het typische katholieke jeugdverenigingen met veel aandacht voor bijvoorbeeld wandelen, fietsen en kamperen. Aan de hand van archivalia en literatuur geeft de auteur een overzicht van de geschiedenis van de verenigingen en plaatst die tegen de achtergrond van veranderingen in de maatschappelijke omstandigheden en in de houding tegenover de jeugd.

Dollerup, Cay, Iven Reventlow & Carsten Rosenberg Hansen. *A case study of editorial filters in folktales. A discussion of the Allerleihrauh tales in Grimm.* – *Fabula* 27 nr. 1-2 (1986) p. 12-30.

De auteurs bespreken de verschillen die ontstaan tussen een verteld verhaal en de schriftelijke neerslag ervan en tussen schriftelijke versies onderling als gevolg van de wens van uitgevers om een bepaald publiek te bereiken. Ze doen dit door vergelijking van drie versies van het sprookje Bontepels in de *Kinder- und Hausmärchen*: 1810 (de originele Ölenberger manuscripten van de gebroeders Grimm), 1812 (de eerste gedrukte editie) en 1857 (de uiteindelijke standaardeditie). In de laatste versie blijkt de aanpassing aan de bourgeois idealen zo groot te zijn, dat er geen sprake meer is van hetzelfde verhaal. Deze werkwijze komt overigens voort uit de opvattingen van de Grimms over de reconstructie van volksverhalen.

Dyer, Christopher. *Changes in diet in the late Middle Ages: the case of harvest workers.* – *The agricultural history review* 36 nr. 1 (1988) p. 21-37; 3 tab.

Tijdens de oogst werden in sommige delen van Engeland bovenop het loon maaltijden aan de landarbeiders verstrekt. Een analyse en vergelijking van de op verschillende landgoederen tijdens de oogst geconsumeerde voedingsmiddelen in de periode van het midden van de dertiende tot het midden van de vijftiende eeuw maken het mogelijk de belangrijkste ontwikkelingen op te sporen die zich in die periode in de samenstelling van de voeding hebben voltrokken. Deze worden in verband gebracht met demografische veranderingen, sociaal-hiërarchische verhoudingen en met ontwikkelingen in de structuur van de landbouw. Uit verder onderzoek blijkt dat er in de oogstperiode aanzienlijk meer en beter door de arbeiders gegeten werd dan in de rest van het jaar, ook in vergelijking met de boeren en andere loonarbeiders.

Flandrin, Jean-Louis, and Philip Hyman. *Regional tastes and cuisines. Problems, documents, and discourses on food in southern France in the 16th and 17th centuries.* – *Food and foodways* 1 nr. 3 (1986) p. 221-251.

Tot nu toe zijn vooral kookboeken gebruikt als bron voor historisch onderzoek naar voedingsgewoonten. Omdat deze voornamelijk betrekking hebben op de voeding van een wat meer kosmopolitisch gerichte aristocratie, waardoor de inhoudelijke verschillen ertussen gering zijn, werd veelal aangenomen dat de voeding in het verleden nauwelijks regionale variatie gekend heeft. Met de voeding van Zuid-Frankrijk in de zestiende en vroeg-zeventiende eeuw als voorbeeld laten de schrijvers van dit artikel zien, dat het bestaan van een regionale verscheidenheid in de voeding van vorige eeuwen wel degelijk aangetoond kan worden wanneer men andere bronnen – zoals rekeningen en geschriften van natuurhistorici, medici en reizigers – bestudeert. Van elke gebruikte bron bespreken ze de sterke en zwakke punten, de interpretatieproblemen die deze oplevert en de mogelijke invloed ervan, zowel van de nationale op de regionale voedingsgewoonten als in omgekeerde richting.

Frijhoff, Willem. *Mentaliteitsgeschiedenis van de negentiende eeuw: een plaatsbepaling.* – *De Negentiende eeuw* 11 nr. 2 (1987) p. 79-94.

Ter gelegenheid van haar tienjarig bestaan heeft de 'Werkgroep 19e eeuw' in 1986 een symposium georganiseerd waarop aan vertegenwoordigers van verschillende disciplines gevraagd werd een overzicht te geven van het de afgelopen tien jaar op hun vakgebied verrichte onderzoek en om wensen te formuleren voor verder onderzoek. In dit kader behandelde Frijhoff de mentaliteitsgeschiedenis. Na een omschrijving van het vak wijst hij o.a. op de

toenemende belangstelling van antropologen voor de geschiedenis, op de aandacht voor globale culturele processen zoals medicalisering en disciplineren en op het onderzoek naar afzonderlijke thema's zoals seksualiteit, de dood, sociabiliteit en verschillende volkskundige onderwerpen. Uit het onderzoek blijkt in het algemeen dat mensen in de negentiende eeuw enerzijds steeds meer op elkaar aangewezen waren, anderzijds de behoefte hadden zich in groepsgebonden culturen van elkaar te onderscheiden. Voor de toekomst pleit de auteur tegen het blindelings overnemen van uit het buitenland afkomstige theorieën, bij onderzoek naar het beschavingsoffensief voor aandacht voor zowel de voorschriften als de effecten daarvan op het feitelijke gedrag en voor een kritische houding tegenover de bronnen. Tot slot raadt hij aan, de negentiende eeuw niet als een gesloten geheel te beschouwen, maar oog te hebben voor de breuken daarin en voor de overeenkomsten met andere eeuwen.

Gillis, John R. *The case against chronologization. Changes in the Anglo-American life cycle, 1600 to the present.* – *Ethnologia europaea* 17 nr. 2 (1987) p. 97-106.

Volgens verschillende onderzoekers ontleenden mensen in Engeland en de Verenigde Staten in de zeventiende eeuw en de eerste helft van de achttiende eeuw hun identiteit niet aan hun leeftijd, maar aan het feit dat zij bijvoorbeeld getrouwd waren of een ambacht uitoefenden. Rituelen die het bereiken van deze status aangaven, waren van grote betekenis. Daarentegen nam sinds het begin van de industrialisatie de leeftijd in het zelfbeeld een steeds belangrijker plaats in. Dit is o.a. zichtbaar in de opkomst van het vieren van verjaardagen.

De auteur meent dat deze periodisering de historische werkelijkheid onvoldoende recht doet. Hij wijst er aan de hand van voorbeelden op dat er veeleer sprake is van een proces dat voor mannen en vrouwen en voor mensen uit verschillende sociale lagen op verschillende wijze en in verschillend tempo verliep. Bovendien heeft zich omstreeks de jaren vijftig van deze eeuw weer een omslag voorgedaan in het cultuurpatroon. Nu vrouwen steeds vaker buitenshuis gaan werken, het onderscheid tussen gehuwden en ongehuwden vervaagt, en de werkloosheid en het aantal echtscheidingen stijgen, verliezen de begrippen 'jong', 'volwassen' of 'oud' in toenemende mate hun betekenis en groeit de behoefte aan nieuwe rituelen en symbolen die de maatschappelijke positie kunnen markeren.

Ginkel, Rob van. *Pigs, priests and other puzzles. Fishermen's taboos in anthropological perspective.* – *Ethnologia europaea* 17 nr. 1 (1987) p. 57-68.

In de literatuur over geloofsvoorstellingen, met name taboes, onder de vissers in de Noord-atlantische gebieden is tot nu toe geen aandacht besteed aan het begrip 'rite de passage'. Volgens de auteur maken de taboes deel uit van het ritueel i.v.m. de overgang van land naar water, waarmee vissers voortdurend geconfronteerd worden. Zo proberen vissers, wanneer zij naar zee gaan, enerzijds verschijnselen die niet passen bij het werk op zee uit de weg te gaan. Vrouwen en geestelijken vallen onder deze categorie verschijnselen. Anderzijds zouden zij verschijnselen die iets tweeslachtigs hebben, d.w.z. tot twee verschillende categorieën behoren – en dus niet passen in het beeld van een duidelijke overgang van land naar water –, niet willen noemen of zien. Tot deze categorie rekent de auteur vossen en varkens. Vossen omdat deze, volgens Edmund Leach, het midden houden tussen eetbare en oneetbare dieren; varkens omdat deze enigszins zouden verschillen van andere landbouwhuisdieren, voorts hetzelfde soort voedsel zouden krijgen als honden (etensresten), maar uiteindelijk toch een andere bestemming hebben dan honden.

De geschiedenis van de broederschappen in Maastricht vanaf de elfde eeuw: de oprichters, de veranderingen in de loop der tijden.

Gofton, L.R. *Social change, market change: drinking men in North East England*. – Food and foodways 1 nr. 3 (1986) p. 253-277.

Gofton wil het traditionele drinkpatroon in Noordoost-Engeland en de veranderingen die zich daar in recente tijd in voordoen, voornamelijk zien als een gevolg van de economie en de wijzigingen die zich daarin aan het voltrekken zijn. Terwijl het drinkpatroon in dit industriegebied tot voor kort vooral georganiseerd was naar beroepsgroep – en daardoor ook vaak naar sekse –, blijkt het nieuwe patroon, dat nu nog vooral bij de jongeren bestudeerd moet worden, veel beweeglijker te zijn, ook minder sociaal bepaald, en juist gelegenheden te scheppen om de andere sekse te ontmoeten. Gofton schrijft dit zowel toe aan het huidige proces van de-industrialisatie, waardoor de traditionele beroepsgemeenschappen (zoals die van mijnwerkers en staalarbeiders) die structuur aan het sociale leven gaven, verdwijnen, als aan de toename van werkloosheid en vrije tijd, die grote sociale veranderingen teweeg brengen.

Grignon, Claude. *Sociology of taste and the realist novel. Representations of popular eating in E. Zola*. – Food and foodways 1 nr. 2 (1986) p. 117-160.

In bepaalde opzichten is er overeenkomst waar te nemen tussen de geschriften van sociologen en naturalistische romans. Op nauwkeurige wijze wordt in beide genres een bepaalde impressie van de werkelijkheid gegeven. Met voorbeelden uit het werk van Zola wordt aangetoond dat de voeding van de arbeider in enkele van diens romans als middel gebruikt wordt om het stereotype beeld van de arbeidersklasse uit te drukken. Onder het mom van een realistische weergave van de feiten wordt de arbeider erin afgeschilderd als een ellendige die honger lijdt; tegelijkertijd wordt hij echter door middel van minutieuze beschrijvingen gekarikaturiseerd tot een veelvraat die vrijwel niet in staat geacht mag worden boven het bestiale stadium uit te stijgen. Meer in het algemeen wijst de schrijver erop dat ook de socioloog in zijn werk voortdurend het risico loopt onder de illusie van precisie de grens naar fictie te overschrijden.

Harmening, Dieter. *Volkskundliche Glaubensforschung in einem Sonderforschungsbereich ("SFB 226: Wissensorganisierende und wissensvermittelnde Literatur im Mittelalter" an der Universität Würzburg)*. – Bayerische Blätter für Volkskunde 14 nr. 4 (1987) p. 245-252.

Tot aan de dertiende eeuw heeft de in het Latijn geschreven theologische en kerkelijke literatuur waarin het bijgeloof wordt bestreden een vrijwel stereotyp karakter. In de late Middeleeuwen doen zich in deze literatuur enkele veranderingen voor: de stof wordt uitgebreid met nieuwe voorbeelden ontleend aan de eigen ervaring van de schrijvers, de werken worden anders ingedeeld en ze worden vertaald in de volkstaal ten behoeve van een lekenpubliek. Sinds 1987 houdt men zich aan de universiteit van Würzburg bezig met één van deze boeken, de omvangrijke 'Katechismus-Summe' van Ulrich von Pottenstein. Doel van het onderzoek is om door middel van een vergelijkend onderzoek van andere katechetische literatuur en van handleidingen voor preek en biecht de geschiedenis van afzonderlijke begrippen uit het volksgeloof na te gaan. Dit onderzoek zou de bouwstoffen kunnen leveren voor een nieuwe uitgave van het *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*.

Het gastvrij ontvangen van aanzienlijke bezoekers en het uitdelen van voedsel aan de plaatselijke armen, onder andere op hoogtijdagen als kerstmis, behoorde tot de erecode van de op de grote landhuizen wonende Engelse adel. Deze verhoogde daarmee zijn prestige. Aan het eind van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw neemt deze vorm van gastvrijheid af. De auteur brengt deze verandering in verband met het bredere proces in deze tijd van het uiteengroeien van de elite en de onderste maatschappelijke lagen. De edellieden gaan een deel van het jaar in Londen wonen en trachten prestige te verkrijgen op grond van hun rol aan het hof en de omgang met hun gelijken. Het aanzien dat zij met vrijgevigheid op plaatselijk niveau zouden kunnen verkrijgen, en dan nog bij lager geplaatsten en vreemdelingen, werd voor hen minder belangrijk. De schrijfster heeft gebruik gemaakt van verordeningen voor het gedrag op de landhuizen, commentaren van moralisten uit die tijd en literatuur.

Hocquet, Jean Claude, and Jacqueline Hocquet. *The history of a food product: salt in Europe.* A bibliographic review. – Food and foodways 1 nr. 4 (1987), p. 425-447.

Uit deze evaluatie van de stand van het historisch onderzoek naar zout – gevolgd door een bibliografie – blijkt dat er in verschillende landen veel onderzoek gedaan is naar de zoutproductie, zouthandel, zoutbelasting e.d. in het verleden, maar nog weinig naar de sociale en culturele betekenis van het gebruik van zout in de voeding.

Imhof, Arthur E. *Planning full-size life careers. Consequences of the increase in the length and certainty of our life spans over the last three hundred years.* – Ethnologia europaea 17 nr. 1 (1987) p. 5-23; 5 fig.

In de westerse wereld is de gemiddelde levensduur van de mens in de afgelopen decennia drastisch toegenomen. De vroeger alom tegenwoordige dreiging van de dood heeft plaats gemaakt voor de stellige verwachting dat men als bejaarde zijn leven zal beëindigen. Imhof betoogt dat de tegenwoordige mens hierdoor minder behoefte heeft gekregen aan de traditionele vormen van gemeenschapsleven die het individu vroeger zekerheid verschaften, en steeds meer de aandacht gaat richten op de invulling en planning van zijn eigen leven. Dit blijkt o.a. uit de afname van het aangaan van langdurige verplichtingen zoals huwelijken, de afname van het aantal geboorten en de toename van het aantal echtscheidingen en eenpersoonshuishoudens. Zelfs in een sterk op gemeenschap gerichte samenleving als in Japan, is deze nieuwe trend sinds de jaren '60 duidelijk waarneembaar.

Jacobs, Marc, en Xavier Lesage. *Charivari te Oostnieuwkerke (1868). Van conflictregulering tot conflict.* – Volkskunde 88 nr. 3 (1987) p. 161-178.

Door verschillende onderzoekers wordt het volksgericht beschouwd als een mechanisme waardoor sociale spanningen zich binnen een gemeenschap kunnen ontladen en de saamhorigheid wordt hersteld. Aan de hand van – niet eenvoudig te interpreteren – gegevens over een volksgericht in Oostnieuwkerke in 1868 wijzen de auteurs erop dat dit niet altijd het geval hoeft te zijn. In dit geval namen de conflicten juist toe. Zij pleiten ervoor om bij het onderzoek ook aandacht te schenken aan de gevolgen van een volksgericht.

Kaiser, Hermann. *Kochen in Dunst und Qualm. Herdfeuer und Herdgerät im Rauchhaus.* – Volkskunst 10 nr. 4 (1987) p. 5-10; 10 ill.

Met enkele voorbeelden (onder meer: eenpansgerechten, pannekoeken) wordt duidelijk gemaakt dat het schoorsteenloze Nedersaksische boerderijtype met zijn open haardvuur in het verleden sterk de bereiding van het voedsel en het type kookgerei heeft beïnvloed. De landelijke bevolking uit het gebied waar dit type boerenhuis overheerste, kende een hogere waarde toe aan zaken die de boerderij betroffen dan aan meer individuele menselijke behoeften, waartoe onder andere het koken gerekend werd.

Klanciczay, Gábor. *Decline of witches and rise of vampires in 18th century Habsburg Monarchy.* – Ethnologia europaea 17 nr. 2 (1987) p. 165-180.

Aan de heksenvervolging in Hongarije, die in de eerste helft van de achttiende eeuw haar hoogtepunt had bereikt, kwam na 1755 vrijwel een eind. Naar aanleiding van de massale angst die in dat jaar was ontstaan voor vampieren vaardigde keizerin Maria Theresia een verbod uit tegen verschillende vormen van bijgeloof, waaronder het geloof in heksen. Daarmee volgde zij de verlichte denkbeelden van haar lijfarts en vertrouweling, de Nederlander Gerard van Swieten. De auteur meent dat het nieuwe, de bestaande denkkaders overstijgende, geloof in vampieren de bestrijders van het bijgeloof de gelegenheid bood de grondslagen onder het geloof in heksen weg te halen. Hij wijst ter vergelijking op de bezetenheid van de nonnen van Loudun, een geval dat juist door zijn extreme karakter bijdroeg tot de beëindiging van de heksenvervolging in Frankrijk.

Klintberg, Bengt af. *Die Frau, die keine Kinder wollte. Moralvorstellungen in einem nordischen Volksmärchen (AaTh 755)* – Fabula 27 nr. 3/4 (1986) p. 237-264.

De auteur onderzoekt de houding van de vertellers van 148 Scandinavische versies van sprookje AT 755 tegenover de bewust gewilde kinderloosheid van de sprookjesheldin. De vertellers blijken de sprookjesheldin niet unaniem te veroordelen, maar voor een deel begrip te tonen voor haar wens. Er bestaat in dit opzicht geen relevant verschil tussen mannelijke en vrouwelijke vertellers.

Kok, Jan, en Jilles Koster. *'In onegt geteeld'. Ontwikkeling en regionale verscheidenheid van onwettige geboorten op het platteland en in de kleine steden van Noord-Holland, 1812-1850.* – Tijdschrift voor sociale geschiedenis 13 nr. 3 (1987) p. 272-308; 6 tab., 4 graf., 1 krt.

In de geboorteakten van de Burgerlijke Stand uit 137 gemeenten in Noord-Holland vonden de auteurs voor de eerste helft van de negentiende eeuw 9851 opgaven van onwettige geboorten. De ouders waren in meerderheid afkomstig uit de lagere en de middenklasse. De meeste onwettige geboorten vonden plaats in de eerste helft van de jaren twintig; daarna nam het aantal geleidelijk af. De auteurs brengen deze verandering in de eerste plaats in verband met een verschuiving in de seksuele moraal. Daarnaast kunnen economische factoren zoals een stijging of daling van de voedselprijzen een rol hebben gespeeld. De auteurs hebben ook de regionale verschillen in de gemiddelde percentages onwettige geboorten in Noord-Holland in kaart gebracht. Ter verklaring van deze verschillen wijzen zij op de mogelijke invloed van een concentratie van losse landarbeiders, van de verschillen in gedisciplineerdheid tussen bijvoorbeeld blekers en polderjongens enerzijds en arbeiders in de Zaanse papierindustrie anderzijds, en van traditionele opvattingen over voorechtelijke seksualiteit, zoals blijkend uit volkskundige gegevens.

Deze op archiefonderzoek gebaseerde bijdrage gaat in op enige sporen die pelgrims naar Jeruzalem vanaf de vijftiende eeuw tot het einde van de zestiende eeuw nalieten in Kampen. Na een korte algemene schets van de pelgrimage naar Jeruzalem (die overigens ouder is dan de vierde eeuw, vgl. p. 155), vormt vooral de (overigens zeer kleine) Kamper Jeruzalem-broederschap uitgangspunt voor dit artikel. Vanaf de veertiende eeuw werden in het bisdom Utrecht deze broedersschappen in steden gesticht. Naast de palmtak, het Jeruzalemkruis en een certificaat bevestigde vooral het lidmaatschap van de broederschap het prestige in de steden van hen die de kostbare en inspannende reis naar de heilige plaatsen in Jeruzalem volbracht hadden. Met name aan de hand van het reisverslag van een van de Kamper pelgrims, Geert Kuynretorff, wordt een beeld geschetst van de reis, de gang van zaken in Jeruzalem (na 1453) en van de motieven van de pelgrims. Hierna worden een tweetal sporen die deze Jeruzalemreizen en de broederschap nalieten in de stad Kampen nader uitgewerkt, steeds eerst in algemene zin, daarna toegespitst op Kampen.

Allereerst wordt de zgn. *Jeruzalemkapel* behandeld. Geïnspireerd op de Anastasiskerk in Jeruzalem bouwde men thuis hetzij vrijstaand, hetzij als onderdeel van de hoofdkerk een Jeruzalemkapel. In Kampen was er sprake van een kapel in de Sint-Nicolaaskerk, waarbij de broederschap slechts op een bescheiden wijze betrokken was (vgl. ontstaan, onderhoud, aanstelling van de kapelaan e.d.). Vervolgens belicht de auteur de *palm(zondag)processie*, een van de weinige gelegenheden waarbij de broederschap naar buiten trad. Kolman gaat nader in op deze processie aan het begin van de Goede Week (ontstaan, rol van de jeugd, redenen voor populariteit – drama en didactiek worden benadrukt (p. 189!) – werving, bekostiging, reconstructie opbouw, de route in Kampen, liederen).

Het slot is gewijd aan de wederwaardigheden van processie en broederschap na de reformatie en aan de vraag of er wellicht ook elders een rol in liturgische vieringen en stadsleven zou zijn weggelegd voor de broederschap van Jeruzalempelgrims. Gedacht kan hier worden aan propaganda voor de H. Graf- en kruiswegdevotie elders in en buiten de stad.

Al met al kan er op basis van het uit archiefonderzoek verkregen materiaal slechts een zeer bescheiden rol voor dit kleine gezelschap van Jeruzalempelgrims gereconstrueerd worden. Niettemin wordt via deze ongetwijfeld in hoog aanzien gestaan hebbende palm- en Jeruzalemkruis-dragende Kampenaren een buitengewoon interessant (religieus) element van het middeleeuwse stadsleven belicht, dat vooral in liturgie-historisch opzicht waardevolle lokale gegevens aanreikt voor nadere studie naar de praktijk van de palmzondagviering (vgl. hier H. Wegman, in: *Jaarboek voor Liturgie Onderzoek* 3 (1987) 1-40).

Kooi, J. van der. *Burleske satire en leugenverhaal. Een Lyste van Rariteiten.* – Drie-maandelijke bladen 38 nr. 3-4 (1986) p. 99-130.

De auteur gaat de waarde na van de zogenaamde rariteiten als bron voor de kennis van het volksverhaal. Rariteiten zijn parodieën op de lijsten van merkwaardige voorwerpen die in de zeventiende eeuw te koop werden aangeboden aan liefhebbers uit de gegoede burgerij. Zij komen nog tot ver in de negentiende eeuw voor in almanakken. Tijdens zijn langlopend onderzoek naar Noord- en Oostnederlandse almanakken heeft de auteur in deze rariteiten slechts één keer een verwijzing naar een volksverhaal, en wel een leugenverhaal, gevonden. Hij heeft ook twee omstreeks 1700 verschenen boeken met de titel *Lyste van Rariteiten* onderzocht. In één van deze boeken vond hij twaalf teksten waarin volksverhalen naverteld worden en vijf teksten waarin op volksverhalen een toespeling gemaakt wordt. De auteur publiceert

deze teksten en voorziet ze van een voorlopig commentaar. Van enkele verhaaltypen geven de teksten uit deze bron de oudst bekende lezing.

Krosenbrink, Henk. *Het tweede gezicht. Voorgevoelens en andere toekomst aanduidingen.* – Volkscultuur 4 nr. 1 (1987) p. 22-31; 2 ill.

In de jaren '60 heeft Krosenbrink voor het volksverhaalonderzoek van het P.J. Meertens-Instituut 3083 verhalen en korte opmerkingen verzameld in Zuid-Twente, de Achterhoek en Liemers. 229 daarvan hebben betrekking op voorspellingen, voorlopen of voorgevoelens. Krosenbrink heeft deze verhalen nader onderzocht op terminologie, betrouwbaarheid, plaats van optekening en afkomst van de verteller en vervolgens ingedeeld naar het onderwerp van de vooraanduiding: bruiloften, rampen, sterfgevallen, het bouwen van kerken en kloosters, enz. Tenslotte geeft hij daarvan enkele voorbeelden.

Lauriou, Bruno. *Spices in the medieval diet. A new approach.* – Food and foodways 1 nr. 1 (1985) p. 43-75; 3 tab.

Een kwantitatieve analyse van recepten uit een aantal Franse, Italiaanse en Engelse middeleeuwse kookboeken blijkt de mogelijkheid te bieden om de algemeen aanvaarde idee van het hoge verbruik van specerijen in de middeleeuwse voeding te nuanceren. Niet alleen bestonden er aanzienlijke verschillen in het gebruik ervan in de loop der eeuwen en tussen – en zelfs binnen – de diverse landen, ook was er sociaal gezien sprake van een grote verscheidenheid. Een vergelijking van huishoudrekeningen uit verschillende landen wijst uit dat men, naarmate men toen hoger op de sociale ladder gestegen was, met een hogere frequentie en in ruimere hoeveelheden gebruik maakte van een groter aantal specerijen. Elk afzonderlijk specerij bleek bovendien zowel culinair als sociaal een eigen toepassing te hebben, waardoor het niet verantwoord lijkt te zijn om zonder meer generaliserende uitspraken te doen over het middeleeuwse gebruik van specerijen in het algemeen in heel West-Europa.

Lauriou keert zich tenslotte ook tegen de opvatting dat het specerijgebruik zich vooral als gevolg van de kruistochten en de Arabische invloed over West-Europa verbreed heeft; met deze opinie wordt voorbijgegaan aan de aantoonbare bekendheid ervan in de vroege middeleeuwen.

Le Wita, Béatrix, & Annick Sjögren. *The undefinable bourgeoisie. An object of study for ethnologists.* – Ethnologia europaea 17 nr. 1 (1987) p. 43-56; 7 foto's.

Beide auteurs hebben participierend onderzoek verricht onder de Franse bourgeoisie teneinde meer inzicht te krijgen in het karakter van deze groep. De bourgeoisie manifesteert zich niet officieel als groep in de maatschappij waardoor ze moeilijk precies te definiëren is. Als de belangrijkste pijlers van de macht van de bourgeoisie worden de familie en het beroep beschouwd. Iedere generatie moet in het beroep telkens opnieuw bewijzen tot de betere kringen te behoren. Dit verklaart de geweldige aandacht die de bourgeoisie aan opvoeding en onderwijs besteedt. De vrouw speelt t.a.v. deze taken een belangrijke rol in het gezin. De familie vormt de andere essentiële pijler van de bourgeoisie. Men kent veel familieleden, organiseert familiefeesten, heeft een uitgebreide kennis van vroegere generaties en gebeurtenissen en onderhoudt in het algemeen intensief contact met elkaar. De bourgeoisie tracht zich ook uiterlijk, o.a. door middel van kleding en eetgewoonten te onderscheiden van de andere sociale groepen.

Lindahl, Carl. *Psychic ambiguity at the legend core.* – Journal of folklore research 23 nr. 1 (1986) p. 1-21.

De auteur wijst er op dat in verhalen als de *Deutsche Sagen* van de gebroeders Grimm het goede steeds beloond wordt en het kwade gestraft. Hij meent dat de strekking van moderne volksverhalen ('urban legends') niet zo eenduidig is. Centraal in deze verhalen staat het vreemde of de vreemdeling. Zij kunnen mensen nu eens schaden, dan weer beschermen. De auteur brengt deze verhalen voorzichtig in verband met de onzekerheid in de huidige westerse samenlevingen op levensbeschouwelijk gebied. In de tijd dat de door de Grimms verzamelde verhalen verteld werden, bestond die onduidelijkheid niet.

Martin, Fred. *Mißratenes Genie oder törichter Koch? Der Amsterdamer Straßensänger Cees Meijer (1818-1885).* – Jahrbuch für Volksliedforschung 32 (1987) p. 93 - 106; 2 ill.

De auteur reconstrueerde aan de hand van archiefmateriaal, journalistieke bronnen en literatuur het leven van Cees Meijer, een dichter/zanger die zijn gaven met name onder het Haagse en Amsterdamse publiek tentoonspredde. Naast klassieke thema's als rampen en moorden gebruikte Meijer voor zijn repertoire actualiteiten uit de nationale en internationale politiek en had hij een zesde zintuig ontwikkeld voor schandalen, vooral wanneer die zich afspeelden in gegoede kringen, uitgezonderd de koninklijke familie, die door hem, soms tegen beter weten in, door dik en dun werd verdedigd.

Molen, S.J. van der. *De 'stolpe' op Schouwen: enige herinneringen en een monografie.* – Volkscultuur 3 nr. 4 (1986) p. 80-93; 9 ill.

De kritische opmerkingen van R.C. Hekker in *De Schouwse stolp, een verdwenen boerderijtype* (1985) (zie VB 11,2) over het idee van Van der Molen dat de Schouwse stolp als type ontstaan is door Friese invloed in Zeeland, zijn voor Van der Molen aanleiding te reageren. Hekker achtte de stelling van Van der Molen onhoudbaar daar deze van slechts één voorbeeld uitgaat, en stelt daartegenover dat de Zeeuwse stolp zonder invloed van buitenaf op het eiland zelf is ontstaan door sterke inkorting van de gebruikelijke Schouwse boerderij voor gemengd bedrijf. Op zijn beurt verwijt Van der Molen Hekker ook voorbarige konklusies te trekken door in zijn onderzoek eveneens geen archivalia als reces- en hypotheekboeken, boedelscheidingen enz. te betrekken die meer licht op de herkomst van de 'stolpe' kunnen laten schijnen.

Molinier, Alain. *De la religion des œuvres à la réformation dans les Cévennes (1450-1600)*¹ – Revue d'histoire de l'église de France 72 nr. 189 (1986) p. 245-263.

Aan de aanroepingen en bepalingen voorkomend in testamenten kan men goed aflezen hoe tussen ongeveer 1530 en 1560 de reformatie aanvankelijk aarzelend en na 1565 definitief vaste grond kreeg in de Cevennen (vgl. het artikel van dezelfde auteur aangekondigd in VB 11 (1985) 86).

Newall, Venetia. *Obituary: professor emeritus Wayland D. Hand (1907-86).* – Folklore 98 nr. 1 (1987) p. 105.

In memoriam.

Otterloo, Anneke H. van. *Buitenlandse migranten en Nederlanders aan tafel tussen 1945 en 1985. Toenadering of distantie?* – Sociologisch tijdschrift 13 nr. 2 (1986) p. 317-349.

Verslag van een onderzoek naar de toenemende populariteit van buitenlands voedsel in Nederland sinds de tweede wereldoorlog, dat gebaseerd is op mondelinge en schriftelijke interviews met houders van buitenlandse restaurants en voedingswinkels, en hun (autochtone en allochtone) klanten. De positieve waardering van buitenlandse voedingsmiddelen en gerechten die zich op internationale schaal voltrekt en in deze studie als een “etnische grensoverschrijding” beschouwd wordt, zou niet alleen op het ontstaan van een wereldkeuken kunnen wijzen, maar mogelijk ook op een toenadering tussen de buitenlandse migranten en de Nederlanders.

Post, John D. *Food shortage, nutrition, and epidemic disease in the subsistence crises of preindustrial Europa.* – Food and foodways 1 nr. 4 (1987), p. 389-423; 5 tab.

In dit artikel worden vraagtekens gezet bij de gangbare erkenning van een direct verband tussen het voorkomen van hongersnoden in het pre-industriële Europa en grootschalige sterfte als gevolg van verminderde menselijke weerstand tegen infecties als typhus en dysenterie. Dit is nooit statistisch aangetoond. Een vergelijkend onderzoek naar het optreden van massale sterfte in de jaren 1740-'42 in dertien Europese landen brengt Post tot de stelling dat sociale factoren in deze periode een belangrijker rol hebben gespeeld dan biologische. De ernst van de epidemieën in een land bleek namelijk niet synchroon te lopen met de ernst van de voedseltekorten. Doordat misoogsten meestal vergezeld gingen van hogere prijzen, toenemende werkloosheid, en grotere aantallen zwervers, bedelaars en misdadigers, werd de samenleving in tijden van voedseltekorten vaak ontwricht. Sociale wanorde, stress en veranderingen in het gedragspatroon waren het gevolg.

Prooije, Leendert van. *Bronnen voor historisch boerderijonderzoek : een soldatenbrief uit 1831 als algemeen voorbeeld.* – Volkcultuur 3 nr. 4 (1986) p. 71-79; 5 ill.

Eén van de brieven die Winand (W.C.H.) Staring tijdens zijn verblijf als vrijwilliger in Noord-Brabant schreef, is een onverwachte bron voor het historisch boerderijonderzoek vanwege de beschrijving van de landbouw en de boerderij van een rijke boer in de buurt van Gilze. Van Prooije kenschetst de door Staring beschreven boerderij als voorbeeld van een fase in de ontwikkeling naar een langgevelboerderij. Hij illustreert dit met een beschrijving van de indeling en de opmeting van een vrijwel identieke boerderij in Gilze door Uilkema uit 1927.

Richter, Dieter. *Wie Kinder Schlachtens mit einander gespielt haben (AaTh 2401). Von Schonung und Verschonung der Kinder – in und vor einem Märchen der Brüder Grimm.* – Fabula 27 nr. 1-2 (1986) p. 1-11.

Het sprookje waarin een kind bij het slagertje spelen een ander kind doodt, maar door de rechter wordt vrijgesproken omdat er geen sprake was van een opzettelijke daad, is in de eerste uitgave van de Kinder- und Hausmärchen (1812) opgenomen onder nummer 22 I. In de tweede uitgave (1819) is het echter verdwenen. Richter geeft een indruk van de discussie tussen de gebroeders Grimm en sommige tijdgenoten over de gruwelijke inhoud van veel sprookjes en daarmee hun ongeschiktheid voor kinderen, een discussie die aanleiding heeft gegeven tot de verwijdering. Verder behandelt hij in het kort de geschiedenis van dit sprookjesmotief, dat sinds de zestiende eeuw in veel Duitse, Nederlandse en Franse verhalenbundels voorkomt en waarvan nog kort geleden twee Friese versies uit mondelinge overlevering zijn

opgetekend door Ype Poortinga. Tenslotte plaatst hij het tweede gedeelte van het sprookje, het gerechtelijke oordeel, in zijn juridische context.

Sande, A.W.F.M. van de. *Vrijmetselaarsloges beneden de grote rivieren, 1750-1830. Een verkennend onderzoek naar de betekenis van de loges voor de katholieke sociabiliteit.* – Archief voor de geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland 29 nr. 1 (1987) p. 98-117.

De auteur gaat na in hoeverre de vrijmetselaarsloges aan katholieken in het zuiden des lands de gelegenheid boden tot sociaal verkeer met leden van de protestantse bovenlaag. Na een onderzoek van de ledenlijsten uit de tweede helft van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw van de loges in Nijmegen, Bergen op Zoom, 's-Hertogenbosch en Breda stelt de auteur vast dat slechts weinige katholieken lid waren van een loge. De afwijzende houding van de katholieke geestelijkheid tegenover de vrijmetselarij acht hij daarvoor in belangrijke mate verantwoordelijk. Katholieken waren in de genoemde plaatsen, met uitzondering van Nijmegen, wel lid van de departementen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en van verschillende sociëteiten.

Sherman, Sharon R. *“That’s how the Seder looks”: a fieldwork account of videotaping family folklore.* – Journal of folklore research 23 nr. 1 (1986) p. 53-70.

De schrijfster wijst er op dat het waarnemen van gebruiken binnen de kring van de eigen familie anders dan wel gedacht wordt bepaald niet gemakkelijker is dan bij vreemden. Haar inspanningen om de twee door haar familie gevierde seder-avonden op video vast te leggen werden aanvankelijk bemoeilijkt door het voortdurende beroep dat de familie op haar deed om aan het ritueel te blijven deelnemen. Zij kreeg pas de volle medewerking van haar familie toen zij hen na afloop van de eerste avond de videobeelden liet zien. Daardoor waren zij in staat zelf het aardige en het belang van de onderneming te zien.

Ward, Donald. *Wayland D. Hand (1907-1986).* – Fabula 27 nr. 3-4 (1986) p. 322-323.

In memoriam.

Weber-Kellermann, Ingeborg. *Lebenszyklus und soziale Schichtung.* – Ethnologia europaea 17 nr. 2 (1987) p. 107-126; 25 ill.

Bij de behandeling van de ‘gebruiken van de levenskring’ werd in de oudere volkskundige literatuur doorgaans weinig aandacht geschonken aan de verschillen in de vormgeving van deze gebruiken tussen verschillende sociale lagen, aan de veranderingen die de gebruiken ondergingen en aan de beleving van de deelnemers. Als voorbeeld van een benadering die daar wel oog voor heeft, schetst de auteur, aan de hand van afbeeldingen en egodocumenten, de geschiedenis van het dragen van een broek (lang of kort) door kinderen en jongeren uit het burgerlijke en het arbeidersmilieu, overwegend in de negentiende en twintigste eeuw.

Westerink, Karin. *Ter ere Gods en Onze Lieve Vrouw van Eiteren, een leprozengilde.* – Tussen Rijn en Lek 21 nr. 3 (1987) p. 1-29; ill.

De schrijfster vermeldt aan de hand van archivalia, gedrukte bronnen en literatuur enkele bijzonderheden over de Onze Lieve Vrouwe-broeder- en zusterschap die aan het eind van de veertiende eeuw werd opgericht in Eiteren. Dit gehucht, thans gelegen binnen de bebouwde kom van IJsselstein, kende een kapel met een beroemd Maria-beeldje en een leprozenhuis. Het tehuis was bestemd voor melaatsen uit Holland, Zeeland en het land van Voorne, die in

hun eigen plaats geen huisvesting hadden gevonden. Leden van de broederschap waren in de eerste plaats de melaatsen, maar ook bedevaartsgangers naar de kapel van Eiteren. De pelgrims blijken afkomstig uit alle lagen van de bevolking. De broederschap maakte zich sterk voor het recht van de melaatsen om te bedelen. In 1598 werden voor het laatst leden van de broederschap ingeschreven. De bedevaartsgangers kwamen nog tot in het begin van de zeventiende eeuw.

Wierdsma, André I. *Religie en politieke rituelen en symbolen in Nederland na 1813.* – Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden 102 nr. 2 (1987) p. 177-194.

In dit artikel wordt een overzicht gegeven van de ontwikkeling in de verhouding tussen Kerk en Staat in ons land in de afgelopen twee eeuwen, voorzover die zich afspiegelde in grondwet(swijzigen), in staatsceremonieel (bv. inhuldiging vorst, opening parlementair jaar) en in de instelling van nationale feestdagen (bv. dank-, vast- en bededagen). De schrijver concludeert dat politieke rituelen en symbolen in tijden van crisis niet zozeer uitdrukking geven aan de nationale saamhorigheid, maar instrumenten zijn in het proces van natievorming. Zo stelde men in de strijd tegen Napoleon na 1813 verschillende plechtigheden in die zich bewogen in het vage grensgebied van godsdienst en politiek, terwijl twee jaar later (na de vereniging met België) deze plechtigheden alweer ingrijpend moesten worden gewijzigd en aangepast aan de nieuwe staatsrechtelijke situatie. Wierdsma beschrijft hoe de religieuze kenmerken van het staatsceremonieel sindsdien voortdurend een rol zijn blijven spelen in conflicten rond de scheiding van kerk en staat, en daarmee in het algemene proces van verzuiling en secularisering. De schrijver baseert zich vooral op contemporaine pers- en overheidspublicaties en op de literatuur.

Wildenbeest, Gerrit. *Met de tijd meegaan. Over tijd en tijdsritmen ten plattelande.* – Sociologisch tijdschrift 14 nr. 4 (1988) p. 561-591.

Op grond van gegevens die door middel van veldwerk verzameld zijn, behandelt Wildenbeest de wijze waarop het begrip 'tijd' omstreeks 1900 in de agrarische samenleving van Markelo en omgeving functioneerde. Tijd was toen een kwalitatief en cyclisch begrip dat met behulp van de steeds weerkerende religieuze kalenderfeesten zowel het begin als het einde van de verschillende werkzaamheden, evenals de daarop volgende, meestal feestelijk aangeklede rustmomenten voorschreef. Doordat dit tijdsbegrip tot de collectieve belevingswereld van de lokale gemeenschap behoorde, voelde de bevolking er zich in haar arbeidsritme aan gehouden op straffe van spot, hoon of een slechte reputatie enz. Wildenbeest laat zien dat het oude, agrarische tijdsregime in de twintigste eeuw in het moderne lineaire tijdsbegrip door een reeks van factoren veranderd is, zoals de gewijzigde marktomstandigheden en een via scholing verworven rationalistischer houding. Omdat de moderne boer in Twente veel minder vrije tijd en minder vrijheden kent, betwijfelt Wildenbeest of de aanvaarding van het moderne tijdsregime wel alleen positieve waardering verdient.